

Boček, Pavel

**Vývoj třídně politických názorů v Rusku na přelomu 15.-16. století :
místo a úloha teorie "Moskva - třetí Řím"**

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. C, Řada historická.
1984, vol. 33, iss. C31, pp. [135]-143

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/102081>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

PAVEL BOČEK

VÝVOJ TRÍDNĚ POLITICKÝCH NÁZORŮ V RUSKU NA PŘELOMU 15. – 16. STOLETÍ Místo a úloha teorie „Moskva – třetí Řím“

Připojením Novgorodu a Tveri v 70. a 80. letech 15. století byla v podstatě ukončena první etapa sjednocování ruských zemí. Do popředí vystupovala mnohem intenzivněji než dříve otázka centralizace. Se silicím postavením moskevského velkoknížete sláblы pozice jeho příbuzných a sourozenců pyšnicích se tituly úředních knížat a mizely staré bojarské výsady. Společné ekonomické zájmy feudálů, které pomáhaly při sjednocování, zcela narušovalo soupeření o moc a postavení ve společnosti.

Průběh a ukončení procesu sjednocování, úspěšný závěr protitatarského boje a růst moci moskevských velkoknížat umožňoval zřetelný rozmach zemědělské a řemeslné výroby a rozvoj obchodu. Obnova a opětovný růst ekonomiky ovlivňovaly také strukturu ruské společnosti, nevytvářely však předpoklady k oslabení feudálních vztahů, ale naopak je upevňovaly.

Změny, jimiž ruská společnost v tomto období procházela, se projevovaly také ve vývoji společenského myšlení. Dobová podmíněnost způsobila, že názory jednotlivých společenských vrstev nabývaly podoby náboženských hnutí. Na přelomu 15. a 16. století se setkáváme v ruském prostředí s herezí a zároveň s asketickým programem nápravy církve. Vedle sebe se rozvíjejí ideje podrizující světskou moc moci duchovní a ideje řešící otázku vztahu k panovníkovi způsobem, který plně vyhovuje bojarsko-knížecí opozici. Objevují se ovšem také myšlenky vyjadřující v podstatě kompromis mezi duchovní a světskou mocí.

Zajímavou pozici zaujímá mezi nimi teorie o „Moskvě – třetím Římu“ pskovského mnicha Filofeje.

Tomuto dílu je sovětskou historiografií věnována značná pozornost.¹

¹ Maslennikova, N. N., *Prisojedenije Pskova k Russkomu centralizovannomu gosudarstvu*, Leningrad 1955; Maslennikova, N. N., *K istorii sozdanija teorii „Moskva – tretij Rim“*, Trudy otdela drevnerusskoj literatury, t. XVIII, Moskva 1962, (dále TODRL); Lur'je, Ja. S., *Ideologičeskaja bor'ba v russkoj publicistike konca XV načala XVI vekov*, Moskva 1960; Lur'je Ja. S., *O vozniknovenii teorii „Moskva – tretij Rim“*, TODRL, t. XVI, Moskva 1960; Zimin, A. A., *Rossija na poroge novogo vremeni*, Moskva 1972; Kaštanov S. M., *Ob idealističeskoj traktovke nekotorych voprosov istorii russkoj političeskoj mysli v zarubežnoj isoriografii*, Vizantijskij vremennik, t. XI, Moskva 1956; Gol'dberg, A. L., *Tri poslanija Filofeja*, TODRL, t. XXIX, Leningrad 1974.

Zájem badatelů se zpravidla koncentruje na textovou analýzu a datování jednotlivých poslání a na charakteristiku Filofejových názorů. Menší pozornost je až na výjimky² věnována místu Filofejovy teorie v ideově politických konfliktech první čtvrtiny 16. století.

Pro snazší orientaci považujeme za vhodné zmínit se stručně také o ostatních ideových proudech, s nimiž se v ruském prostředí na přelomu 15. a 16. století setkáváme.

* * *

S heretickým hnutím novgorodských a moskevských židovstvujuščich se poprvé jeho nepřátelé seznámili v 80. letech 14. století. Novgorodské křídlo reprezentovali především nositelé nižších duchovních svěcení, jeho ideologie odpovídala místu a prostředí, v němž vznikla. Typické myšlenky proklamované v podstatě všemi středověkými kacírskými vystoupeními skrývaly pod kritickými výpady proti oficiální církvi a jejím praktikám touhu po úpravě celé společnosti ve prospěch silícího kupectva a řemeslnictva.

Moskevské křídlo se naopak soustředilo na kritiku církve ze zcela feudálních pozic. Jeho orientace byla dána sociálním složením, nejpočetněji byla mezi kacíři zastoupena drobná služebná šlechta, názory kacírů dovedly do jejich řad i snachu Ivana III. Helenu Vološanku se synem Dmitrijem Ivanovičem. Moskevským heretikům nepřekáželo feudální uspořádání společnosti, v podstatě jim vyhovovalo i ideologické působení církve. Pro ně byla církev nepřítelem jako bohatý feudál s četnými statky a sedláky, kterých byl v podmínkách upevňujícího se feudalismu nedostatek. Z morálních pozic vedená kritika klášterů považuje za nemravné odvádění poddaných od sedláků, stejně jako rozbíjení manželství.³

Stabilita a nenarušenost feudálních vztahů způsobily, že se protifeudálně laděné myšlenky novgorodských heretiků nestaly vodítkem k řešení konfliktů mezi vládnoucí třídou a formujícím se třetím stavem. Zůstaly prostředkem soupeření především mezi velkoknížetem a nejvyššími církevními představiteli.

Ve složitých společenských vztazích na přelomu 15. a 16. století se však neprosadilo ani moskevské křídlo židovstvujuščich. Velkokníže byl nucen přes sympatie a počáteční podporu vydat kacíře katu a hledat cestu ke spolupráci s jejich protivníky, představiteli bojovné pravoslavné církve.

Jistou protiváhou myšlenek hereze byly názory Nila Majkova Sorského a jeho stoupenců, pro něž se vžilo označení nestjažatělé. Jejich cílem byla náprava vnitřního života klášterů. Velmi přitažlivým požadavkem pro ostatní vrstvy vládnoucí třídy bylo nepochybně volání po nemajetnosti těchto institucí.⁴

Ja. S. Lur'je a A. A. Zimin správně podtrhují, že Sorskij nesouhlasil s tím,

² *Dějiny SSSR od nejstarších dob do VŘSR*, Praha 1977, str. 94–95.

³ Lur'je Ja. S., Kazakova, N. A., *Antifeodal'nyje eretičeskije dviženija na Rusi XIV načala XVI vekov*, Moskva 1955, Přílohy, str. 305.

⁴ Borovkova - Majkova, M. S., *Nila Sorskogo predanije i ustav*, Pamjatniki drevnerusskoj literatury i iskusstva CLXXIX, Peterburg 1912, str. 5–6.

aby kláštery vlastnily vesnice. Klášterní půdu naopak považoval za zdroj obživy pro mnichy, kteří ji ovšem museli obdělávat vlastníma rukama.⁵

Nesouhlas s vesnicemi v klášterním držení osvětluje charakter učení nestjažatělů. Jejich cílem bylo duševní sebezdokonalování, jedním z prostředků, který měl vést k jeho dosažení, byla tělesná práce.

Vládnoucí třída trpěla především nedostatkem obdělávané půdy, tedy osídlené. Boj mezi feudály byl bojem o pracovní sílu, možné politické vyústění myšlenek nestjažatělů je proto nasnadě.

Politický směr zformoval z nestjažatělství bývalý přední diplomat a státní činitel kníže-mnich Vassian Patrikejev, který byl potrestán násilným pobýtem v klášteře, v jehož blízkosti žil Nil Sorskij. Nepřekvapuje proto, že se bývalý kníže stal stoupencem jeho názorů a dále je rozvíjel.

Ve starší literatuře se objevuje názor, že nestjažatělství bylo ideologií bojarškoknížecí opozice zaměřené proti centralizaci. V nejnovější sovětské literatuře se dostává zejména zásluhou Ja. S. Lur'je a N. A. Kazakové tomuto proudu zcela odlišného hodnocení a chápání. N. A. Kazakova přímo předpokládá, že Vassian Patrikejev stál v čele skupiny bojarstva, která podporovala velkoknížecí politiku. Do nestjažatělského tábora vedl Patrikejeva boj o půdu.⁶ Ja. S. Lur'je se v podstatě přidrží závěrů Kazakové.⁷

Myšlenky nestjažatělů nejsou v žádném případě zaměřeny proti centralizaci. Jediným bodem, jímž se alespoň v pojetí Sorského a zejména Patrikejeva dotýkají velkoknížete a jeho politiky, je vztah ke klášternímu majetku. Program sekularizace vyhovoval všem feudálům, zvláště však drobné a střední šlechtě, jež mohla na úkor církve rozšířit svůj majetek. Jeho prosazení by umožňovalo vyřešení několika problémů najednou, daná společenská situace však bránila v jeho uskutečnění.

Snahu alespoň omezit církevní majetkové a další výsady dokumentuje vývoj imunitní politiky Vasilije III. V prvním období v letech 1505—1511 masově rušil daňová a soudní privilegia duchovních i světských feudálů. V letech 1511—1522 vydával listiny osvobozující od druhoradých povinností. 3. periodu od roku 1522 do roku 1533 charakterizuje vydávání velkých imunitních privilegií.⁸

Vývoj názorů Vasilije III. poznamenal i osudy Vassiana Patrikejeva. Od roku 1509 žil na velkoknížecím dvoře a patřil k blízkým spolupracovníkům velkoknížete. Vliv neztratil ani po roce 1522, kdy začal panovník úžejí spolupracovat s bojovnými ochránci církve — osifljany. Svědčí o tom listina vydaná 14. 9. 1529 klášteřu založenému Nílem Sorským právě z podnětu knížete-mnicha.⁹ V roce 1531 byl však i on postaven před soud, odsouzen a uvězněn ve volokolamském klášteře, baště osifljanů. Podle N. A. Kazakové obětoval Vasilij III. nestjažatěle, aby si zajistil podporu jejich nepřátel.¹⁰

⁵ Lur'je, Ja. S., *Ideologičeskaja bor'ba v ruskoj publicistike konca XV načala XVI vekov*, Moskva 1960, str. 337—342. Zimin, A. A., *Krupnaja feodal'naja votčina*, Moskva 1972, str. 255.

⁶ Kazakova, N. A., *Vassian Patrikejev i ego sočinenija*, Moskva 1960, str. 129.

⁷ Lur'je, Ja. S., c. d., str. 440—441.

⁸ Kazakova, N. A., c. d., str. 54.

⁹ Tamže, str. 71—72.

¹⁰ Tamže, str. 74.

Asketický program hlásaný Nilem Sorským a jeho žáky mohl za určitých podmínek vyhovovat i představitelům oficiální církevní hierarchie. Program chudoby a nemajetnosti byl pro církvev jedním z prostředků v boji proti kacířům a proti společenským vrstvám, které odpor vůči jejímu majetku a politice vedl do řad jejich i jenom přechodných nepřátel. V ruské společnosti přelomu 15. a 16. století však nenastaly podmínky, které by církvev nutily k přijetí tohoto programu.

Ve spletitých feudálních vztazích představovala církvev významný politický faktor, jehož váha stoupala s neschopností světských vrstev vládnoucí třídy překonat vzájemné rozpory a vystoupit proti církvev zcela jednotně. Ani nositelé hereze židovstvujících ani nestajžatěle a jejich ochránci nedokázali přinutit církvev k použití všech obranných prostředků. Naopak církvev dokázala přinutit světské vrstvy vládnoucí třídy v čele s panovníkem k potrestání kacířů a posléze i čelních představitelů nestajžatělů.

Složitým vývojem procházela v tomto období i ideologie bojovných obránců církvev. Novgorodský arcibiskup Gennadij nečelil pouze propagandě kacířů, ale bránil také církevní majetek. Ochraně církevního majetku je věnován traktát sepsaný dominikánem Benjaminem, který se podílel na překládání Bible. V něm je vyjádřena sebevědomá myšlenka podřizující světskou moc moci duchovní.¹¹

K prosazení teokratických nálad však v ruské společnosti chyběly podmínky, o čemž se přesvědčil sám Gennadij. Po návratu ze soboru svolaném v roce 1503, na němž nejvyšší církevní představitelé zamítli sekularizační návrhy Ivana III. a na němž bylo zakázáno vybírání poplatků za ustanovení a vysvěcení do duchovní hodnosti, pokračoval v simonistických praktikách. Za svoje počínání byl příznačně sesazen velkoknížecími naměstniky a poslán do vyhnanství.¹² Stal se sám obětí vlastního přesvědčení o nadřazenosti duchovní moci nad světskou.

Změny v postoji představitelů církevní hierarchie, k nimž byli donuceni měnící se situací v ruské společnosti, výstižně dokumentuje myšlenkový vývoj jednoho z nejvýznamnějších církevních činitelů tohoto období Josifa Sanina Volockého.

V jednom z poslání proti židovstvujícím napsaném v 90. letech 15. století vyjádřil svoje názory na panovníka a jeho vládu. Podle Sanina je třeba panovníka uctívat, neboť pečuje o lidi. Ze služby panovníkovi nehrozí záhuba pro lidskou duši. Podřídí-li se však vládce špatnostem, není více božím sluhou, ale stává se ďáblem; přestává být carem a stává se mučitelem. Takového panovníka není podle Sanina možno poslouchat, i když k poslušnosti nutí krutými tresty.¹³

Na tomto místě se Sanin představuje jako ideolog bojarskoknížecí opozice snažící se o zmaření všech centralizačních opatření prováděných Ivanem III.

Pozici volokolamského igumena v tomto období přesvědčivě osvětluje

¹¹ „Slovo kratko“ v zaščitu monastyrskich imuščestv, Čtenija v oščestve istorii i drevnostej rossijskich, kniga II, Peterburg 1903, str. 11.

¹² Pol'noje sobranije russkich letopisej, díl IV., str. 611.

¹³ Lu r' je, Ja. S., K a z a k o v a, N. A., c. d., Přílohy, str. 346.

poslání velmoži o smrti knížete. Za velmože bývá běžně považován sám Ivan III.¹⁴ V tomto poslání přímo napsal, že nejhorším přestupkem je vyvrácení toho, co zřídili otcové, a zkoumání nevyzkoumatelného. Z takových prohřešků vznikají veškeré rozepře a hereze.¹⁵ Poslání vyznívá jako nářek ruské země nad smrtí údělných knížat, která byla nadějí pro všechny její obyvatele.¹⁶

K orientaci na údělná knížata vedl Sanina jeho konflikt s Ivanem III. o sedláky¹⁷ borovského kláštera, který se nacházel na území přímo spravovaného velkoknížetem. Sanin proto odešel do volockého údělného knížectví, kde mu tamní vládce Boris povolil založení kláštera a bohatě ho obdaroval. Není bez zajímavosti, že Sanin tento přechod uskutečnil v roce 1479, v době roztržky mezi Ivanem III. a údělnými knížaty.

Saninovy názory i počínání neznamenají, že byl jednoznačným stoupencem opozice, i když jí zejména svými názory na panovníka dával do rukou mocnou zbraň. Svým jednáním sledoval vždy jediný cíl – prospěch církve a její hierarchie. Proto sestavil nové regule pro svůj klášter, proto vystupoval proti židovstvujičím, později také proti nestjažatělům. Pokoušel se vždy využít dané situace tak, aby zajistil maximální prospěch svému klášteru a přeneseně celé církvi.

V tvrdých opatřeních proti údělným knížatům mohl vidět předzvěst podobných akcí zaměřených proti církvi a zejména proti její hierarchii. Obavy o postavení církve a její vliv ve společnosti jej vedly v podstatě k opozičním názorům. Na rozdíl od údělných knížat a také arcibiskupa Gennadije si počínal mnohem obratněji a nikdy se nedostal do situace, která by mu bránila v oživení styků s Ivanem III.

V roce 1507 provedl Sanin další zdánlivě překvapivý obrat. Přešel s celým svým klášterem pod ochranu velkoknížete. Důvod byl opět zcela prozaický. Nový údělný kníže Fjodor Borisovič se rozhodl odejmut volokolamskému klášteru část jeho pozemkového majetku. Sanin po marných pokusech přesvědčit Fjodora o nesprávnosti jeho počínání volil útěk pod ochranu panovníka. K tomuto kroku jej nevedl jenom spor s Fjodorem, ale také zkušenosti nabyté v době tažení proti židovstvujičím.

V Saninově jednání z roku 1507 nelze spatřovat nečekaný a zásadní obrat ve vývoji jeho názorů, naopak je přirozeným završením tohoto vývoje. Saninovy praktické zkušenosti i obava o vliv na panovníka musely volokolamského igumena zákonitě dovést do úzkého svazku s velkoknížecí mocí.

Přechod pod velkoknížecí ochranu se přirozeně odrazil v Saninových společenskopolitických názorech. V poslání adresovaném Vasiliji III. upozorňuje, že car se přirozeností podobá lidem, avšak mocí bohu. Car musí všechny své poddané chránit před nebezpečími duchovními i tělesnými. Za duševní nebezpečí považuje Sanin hereze, za tělesná nepravdu a loupeže.¹⁸

¹⁴ Lur' je, Ja. S., c. d., str. 217.

¹⁵ Lur' je, Ja. S., Zimin, A. A., *Poslanija Josifa Volockogo*, Moskva 1959, str. 159.

¹⁶ Tamže, str. 155.

¹⁷ Tamže, str. 144.

¹⁸ Lur' je, Ja. S., Kazakova, N. A., c. d., Přílohy, str. 519.

Volockij se v tomto posláni zřekl práva vypovědět poslušnost panovníkovi a zvýraznil jeho moc a postavení. Zároveň však podtrhl jeho odpovědnost za všechny poddané, v duchu tradičních caesaropapistických představ i za církev a její hierarchii. Zároveň ovšem, opět v tradičních intencích, učinil z církve a její hierarchie jednu z opor velkoknížecí moci.

Tak jako donutila složitá vnitropolitická situace Ivana III. akceptovat závěry soboru z roku 1503 a vydat židovstvujušičje katu, přinutila i Sanina opustit opoziční postoj k panovníkově politice a podílet se na budování jednotného a centralizovaného státu, pokud nechtěl ztratit nejen majetek svého kláštera, ale i ovlivňovat velkoknížecí politiku a případně zakončit kariéru tak, jako novgorodský arcibiskup Genadij.

Na nové Saninově orientaci nezměnila nic ani skutečnost, že koncem prvního desetiletí 16. století povolal Vasilij III. z vyhnanství zpět ke svému dvoru Vassiana Patrikejeva a že zakázal Saninovi psát polemická posláni proti hlavnímu propagátoru nemajetnosti klášterů. Vnitropolitický vývoj v ruském státě dospěl do stadia, které nedovolovalo Saninovi a jeho žákům a stoupcům návrat k opozici, ale nutilo je soupeřit s jejich protivníky o vliv na panovníka.

Zajímavým završením názorů osifljanského tábora na panovníka, jeho práva a povinnosti je teorie o „Moskvě-třetím Římu“. Koncem prvního desetiletí 16. století ji formuloval mnich jednoho z pskovských klášterů Filofej.

Svoje názory na panovnickou moc a vládu vyslovil především v poslániích Vasiliji III. Ivanoviči a Ivanovi IV. Vasiljeviči a v posláni velkonížečímu naměstníkovi v Pskově Misjuru Munechinovi. V literatuře se objevují názory, že posláni Ivanu Vasiljeviči bylo adresováno Ivanovi III. N. N. Maslennikova však přesvědčivě dokázala, že jeho adresátem byl Ivan IV.¹⁹

Filofej byl přesvědčen, že po duševním úpadku Říma způsobeném přijetím Apolinariovy hereze se stala Konstantinopol centrem pravoslavné víry, avšak po nahrazení řecké víry latinskou byla potrestána a obsazena Turky. Pravoslavná víra proto „uprchla“ na novou velkou Rus, do „nového třetího Říma“, který nikdy nepadne.²⁰ Autor však poměrně jednoznačně formuluje principy, které musí zachovávat především vládce nového Říma. Car, Filofej jiného titulu pro panovníka neužívá, nesmí usilovat o pozemské pomíjivé bohatství, ale musí toužit po živém bohu.²¹

O Filofejově chápání panovnickovy úlohy svědčí požadavek, aby dbal o obsazování uprázdněných biskupských a arcibiskupských stolců.²² Filofej pravděpodobně narážel na řadu let neobsazený úřad novgorodského arcibiskupa.

Carovou povinností je rovněž „vytrhávání hořkého plevele“, jímž Filofej rozumí kacířství.²³

¹⁹ Maslennikova, N. N., *K istorii sozdanija teortii „Moskva – tretij Rim“*, TODRL, t. XVIII, Moskva 1962, str. 581.

²⁰ Malinin, V., *Starac Eleazarova monastyrja Filofej i ego poslanija*, Kyjev 1901, str. 41, 43, 45, 50, 54, 62, 63, 64.

²¹ Tamže, str. 46, 50.

²² Tamže, str. 51–52.

²³ Tamže, str. 39–40, 52.

Zásadní výhrady vyslovil mnich v poslání Ivanu Vasiljeviči. Upálení mají být všichni ti, kteří si dovolí odebírat klášterům a chrámům vesnice, volat na soud jakoukoliv osobu duchovního stavu a působit další zlé věci duchovním osobám a institucím. Filofej podtrhuje, že trestání těchto osob má provádět „naše vláda“.²⁴

Podle Filofeje musí panovník přeměnit lakotu na štědrost, krutost nahradit láskou a utlačované zbavit utlačovatelů. Když takto uspořádá svoje carství, bude synem světla a obyvatelem nebeského Jeruzaléma.²⁵

Pominout nelze ani další podstatný rys Filofejových poslání. Na jednom místě poslání Vasiliji III. napsal, že ničemnost nezachvátila jenom laiky, ale i další, o nichž je lépe pomlčet.²⁶

V poslání Ivanovi IV. přímo uvedl, že nikdo nesmí prodat duchovní úřad. Kdo toto ustanovení překročí, bude proklet, ať je duchovní nebo laik.²⁷

Simonii označuje, obdobně jako sekularizaci,²⁸ za větší hřích než Makedoniovu herezi.²⁹

Z uvedených Filofejových myšlenek je patrné, že patřil do tábora církevních představitelů orientovaných podobným směrem jako Sanin. Od Sanina se však odlišuje jednak teorií o „Moskvě-třetím Římu“ a jednak ostrým odsouzením simonie a duchovních i laiků, kteří jí propadli.

I jeho cílem byla ochrana majetku a postavení církve. Podobně jako volokolamský igumen pochopil, že církevní zájmy může nejlépe zajišťovat a ochraňovat panovník. Vnitropolitická situace mu přitom umožňovala poměrně samostatný postoj. Orientace na velkoknížete a dovolávání se jeho ochrany v žádném případě neznamenalo podřízení církve světské moci.

Vztah ke světské moci řeší Filofej podobně jako Sanin. Neformuluje sice panovnickovu odpovědnost za poddané tak vyhraněně, nicméně doporučení ke hledání boha živého, výzva k obsazování uprázdněných duchovních úřadů a k akcím proti kacířům ukazují, že i on přistupoval k řešení této otázky v duchu staré byzantské tradice. Pro Filofeje ani pro Sanina vlastně ani jiné řešení neexistovalo. Péče o církev náležela panovníkovi, ten za ni byl odpovědný bohu, jako osoba jím vyvolená.

Takto vymezená úloha panovníka v podmínkách středověké společnosti usnadňovala církevním představitelům jejich působení a umožňovala i jistou kritiku vládců a jeho politiky.

Široce formulovaná idea panovnickovy odpovědnosti však nabízela závažné argumenty i jemu samému. Jako odpovědná osoba mohl využít všech prostředků k dosažení stavu, který byl v souladu s jeho představami. Proto bylo třeba vymezit hranice, které vyhovovaly církevním zájmům a které zároveň musela uznat i silící světská moc.

Protihodnotou, kterou Filofej nabízel světské moci, bylo, kromě sani-

²⁴ Tamže, str. 58.

²⁵ Tamže, str. 54.

²⁶ Tamže, str. 53.

²⁷ Tamže, str. 59.

²⁸ Tamže, str. 60.

²⁹ Tamže, str. 68.

novského odvozování moci od boha, vyzdvižení Moskvy jako třetího Říma. Význam této teorie v podmínkách středověkého myšlení není třeba zvláště zdůrazňovat.

Ujišťování cara, že je vládcem všech pozemských křesťanů,³⁰ mělo pomoci uhájit církevní majetek a postavení ve společnosti. Jenom politika prováděná v souladu s církevními zájmy zajišťovala Moskvě její prioritu mezi ostatními křesťanskými městy. Pád Říma a Konstantinopole nebyl zaviněn nedovolenými zásahy proti církevnímu majetku, v každém případě však souvisel se vztahem k víře a hierarchii.

Velkoknížete neodvedla od myšlenky sekularizace Filofejova teorie, ale celková politická situace. Svědčí o tom mj. i osud metropolitů Zosimy, který ve svém „*Изложении пасхалии*“ označil Ivana III. jako nového Konstantina a Moskvu a celou ruskou zemi nazval novou Konstantinopolí.³¹ Ja. S. Lur'je podtrhuje, že tato označení nebyla použita ve smyslu srovnání a přirovnání, ale naopak ve smyslu konfrontace a nahrazení.³²

Zosimovy osudy, jeho úloha v herezi židovstvujících není dosud zcela jasná, dokumentují složitost vztahů v ruské společnosti v tomto období. Do úřadu byl vybrán jako stoupenec politiky Ivana III., jeho názory vyhovovaly světské moci, přesto byl v roce 1494 nahrazen Simonem. Právě jeho příklad ukazuje závislost panovníka na ostatních příslušnících vládnoucí třídy, kterou nebylo možno obejít ani odstranit jednorázovou akcí.

Ruská společnost nedospěla na přelomu 15. a 16. století do stadia, které by velkoknížeti dovolovalo využít všech nabízejících se prostředků k upevnění vlastní moci. Rozhodující roli sehrávala reálná síla, nikoliv obsah a možný dosah idejí.

V konfliktech uvnitř ruské společnosti a uvnitř vládnoucí třídy se projevovaly důsledky slabosti měst. Nenarušená feudální struktura společnosti, města závislá na feudální vrchnosti s omezeným ekonomickým a politickým vlivem vytvářely sice podmínky pro vznik myšlenkových proudů, s nimiž jsme se setkali, zároveň však podvazovaly jejich rozvoj a udržovávání je na úrovni, která je neohrožovala.

Síla a celkový vliv Sanina a jeho stoupenců přiměly Ivana III. k potrestání kacířů a ke spolupráci s bojovnými představiteli církve. Stejně důvody vedly Vasilije III. k potrestání Vassiana Patrikejeva a ke změně vnitřní politiky. Vztahy mezi světskou a církevní mocí nejlépe vystihuje skutečnost, že ani Ivan III. ani jeho vnuk Ivan IV. nenalezli odvahu k jinému řešení problému církevní půdy, nežli k jednání s nejvyššími představiteli duchovenstva.

I církevní představitelé však museli ustupovat ze svých pozic. Sanin se sice v žádném traktátu nevyjádřil přímo k problému simonie, z jeho orientace je však patrné, že s ní nesouhlasil, nejen pod vlivem kritiky židovstvujících a postoje panovníka, ale také pro svoji snahu o upevnění vnitřní jednoty církve a odstranění všech příčin nesvárů mezi příslušníky hierarchie.

Filofejova postoje k simonii jsme si již všimli. I on sledoval církevní

³⁰ Tamže, str. 51.

³¹ Lur'je, Ja. S., c. d., str. 378–379.

³² Tamtéž, str. 379.

зájмы а снaжл сe o злскáні пaновнлкa k лeлх oчрaнe, мусел прoтo зa-
узмoут кe свaтoкупeцтвї стeлнї пoстoл жaкo сoбoр в рoцe 1503. Крoмe
тoгo лe трeбa прeдпoклáдaт, жe знaл вeлмл дoбрe oсуд aрцлблскупa Гeннaдллe
a пoучл сe з лeгo члбл.

Чáпáні сlмoнлe жaкo вeтшлгo злa нeж бллa Мaрклaнoвa лeрeзe свeдчл
o aктуáлнoстл прoблeмy, ктeрї нeлжeнзe oхрoжoвaл внлтрнл лeднoтy цлрквe,
aлe зáрoвeн дáвaл пaновнлкoвл дo рукoу прллхoднe aргумeнтy к зáсaху дo
внлтрнлх цлркeвнлх зáлeжнoстл.

Зáкaз свaтoкупeцтвл блл ўступкeм пaновнлкoвл oвллвнoвaнeмy прoпa-
гaндoу жлдoвствужлщлх a нeстжaзaтeлў a пoхoршeнeмy нaд мoрáлкoу
духoвeнствa, зa ктeрe блл oдпoвeднї. Мeл лeл тaкe ўспoкoллт a oдвeст oд
сeкyлaрлзaчнлх плáнў.

Фллoфeжoвa тeорлe блл влжaдрeнлм пoмeрy сll мeзл свeтскoу a дyхoвнл
мoцл в сeнтрaллзужлцлм сe рускeм стáтe. Пaновнлк пoтрeбoвaл прeдeвшлм
лeoвoу oпoрy в бoлж прoтл бoжaрскoкнлзeцл oпoзлцл. Прoзaтлм сe вe слoжлтe
внлтрoпoллтлкe слтуaцл нeмoхл oбeжлт бeз пoдпoрy a пoмoцл цлрквe, ктeрá
дoкáзaлa нáлeжнлм зпўсoбeм oдвoдлт oд бoгa лeгo пoстaвeнл a мoц
a зáрoвeн блл шoпнá a лe влсвeтллт лeгo лeднáл.

Цлрквл нaoпaк влхoвoвaл стaв, ктeрї лл зaлжлщoвaл нeдoткнyтeлнoст вшeх
лeллх прáв вe спoлeчнoстл a лeллх прллпáднe дáлшл рoзшлрeнл.

O чaсoвe пoдмлнeнoстл спoлyпрáцe свeтскe a дyхoвнл мoцл свeдчл лeд-
нáні Івaнa ІV. Хрoзнeгo. Aнл лeмy сe вшáк жeштe нeпoдáрллo змeнлт тeн-
тo стaв зáवलсї нa eкoнoмлкoсoцлллнл слтуaцл вe спoлeчнoстл. S дeфлнлтлवलнл
плaтнoстл сe пoдáрллo пoдрлдлт дyхoвнл мoц мoцл свeтскe áж Пeтрoвл І.
Вeллкeмy зрлжeнлм снoдáлнлгo ўрáдy нa пoчáткy 18. стoлeтл.

РАЗВИТИЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ В РОССИИ НА РУБЕЖЕ XV И XVI ВЕКОВ

Место и роль теории „Москва — третий Рим“

Слoжнáя внyтрлпoллтлкeсáя эволюцл русскoгo гoсyдaрствa в кoнцe XV и нaчaлe
XVI вeкa oтрaжaлaсь тoжe в oблaстл oбщeствeннoпoллтлкeсáя мылл. Измeнeнля
oбщeствeннoй стрyктyрy прoявллсь вoзнлкнoвeнлeм eрeтлчeскoгo двлжeнля жл-
дoвствужлщлх, кoтoрe хaрaктeрлзуeт явнáя внyтрeннáя длффeрeнцлaцля, влстyплeн-
нлeм нeстжaтeлeй трeбужлщлх бeднoст мoнaстырeй, тeoкрaтлчeсклмл тeндeнцлямл
нoвгoрoдскoгo aрхлeплскoпa Гeннaдля a рaзвлтлeм лeoлoглeй Іoслфa Сaнлнa зa-
щлщaющeй цeркoвннe лннтeрeсy, кoтoрáя прeхoдлт в тeорлю „Мoсквa — трeтлгл
Рлм“ мoнaхa Фллoфeя.

Сoцлaлнoклaссoвáя oбстaнoкa русскoгo oбщeствa нe прeдoстaвлялa шлрoкoгo
прлмeнeнля жлдoвствужлщлм, хoтя прoтeктoрoм eрeтлчeскoгo блл oпeрeдeлeннe врeмя
сáм вeллклй князь Івaн ІІІ, нo oднoврeмeннo нe сoздaвaлa ўслoвля для рeaллзaцл
тeoкрaтлчeсклх прeдстaвлeнлй Гeннaдля. Слaбoст цeрквл врaждeбнлх двлжeнлй
прeдoстaвлялa eё прeдстaвлeлм пoдáвлять в лнoй слтуaцлл пoлeзнлх aскeтлчeсклх
нeстжaтeлeй. Сeнтрáлнyю млрскyю a цeркoвнyю мoщь прлнуждaл oбщлй сoстaв
русскoгo oбщeствa a eгo эволюцл к кoмпрoмлснoмy сoтрyднлчeствy. Вeллклй князь
блл прлнуждeн прeдaть eрeтлчeскoгo пaлaчy a нaкoнeц сoглaсллсь с нaкáзaнлeм влд-
нлх прeдстaвлeлeй нeстжaтeлeй, в тo врeмя кaк цeркoвнáя мoщь пoклнyлa тeн-
дeнцл пoдчлнлть млрскyю мoщь мoщь дyхoвнoй a прeкрaтллa пoддeржкy бoяр-
скo-князeскoй oппoзлцлл a нaoбoрoт лeoлoглчeсклм влвлнлeм oпeрeдeлeннo пoд-
дeржaлa вeллкoгo князь a eгo пoллтлкy.

